

СЕКЦІЯ 8. СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 376-056.313:159.922.7

**ДОСЛІДЖЕННЯ ХАРАКТЕРУ ЗНАТЬ
ПРО СІМЕЙНО-ШЛЮБНІ ВІДНОСИНИ ТА УЯВЛЕНЬ
ПРО МАЙБУТНЮ СІМ'Ю У РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ ПІДЛІТКІВ**

Іваненко А.С., асистент
кафедри технологій корекційної та інклюзивної освіти
Донбаський державний педагогічний університет

У статті проаналізовано характер знань про сімейно-шлюбні відносини та особливості уявлень розумово відсталих учнів про майбутню сім'ю. Наведено результати дослідження, яке присвячено виявленню у розумово відсталих підлітків якості знань про сутність сім'ї, її функції, цілі її створення, виявленню уявлень про складові елементи щасливого сімейного життя, уявлень про розподіл сфери лідерства в сім'ї та розподіл господарсько-побутових обов'язків між подружжям, а також виявленню уявлень про майбутнє сімейне життя.

Ключові слова: розумово відсталі учні, сім'я, функції сім'ї, господарсько-побутові обов'язки, уявлення про майбутнє сімейне життя.

В статті проведено аналіз характеру знань о семейно-брачных отношениях и особенности представлений умственно отсталых учеников о будущей семье. Приведены результаты исследования, посвященного изучению в умственно отсталых подростков знаний о сущности семьи, ее функции, цели ее создания, выявлению представлений о составляющих элементах счастливой семейной жизни, представлений о распределении сферы лидерства в семье и распределении хозяйственно-бытовых обязанностей между супругами, а также выявлению представлений о будущей семейной жизни.

Ключевые слова: умственно отсталые ученики, семья, функции семьи, хозяйственно-бытовые обязанности, представления о будущей семейной жизни.

Ivanenko A.S. NATURE OF MENTALLY RETARDED TEENAGERS' KNOWLEDGE ABOUT FAMILY AND MARRIAGE RELATIONS

The nature of mentally retarded teenagers' knowledge about family and marriage relations and peculiarities of ideas about future family are analyzed in article. The results of study are given. They are devoted to examination of mentally retarded teenagers' knowledge about gist of a family, its functions, goals of its making, ideas identifying of constituent elements of happy family life, ideas of distribution of leadership in family and distribution of household and domestic duties between a married couple and identification of presence of ideas about future family life.

Key words: mentally retarded pupils, family, functions of family, household and domestic duties, ideas about future family life.

Постановка проблеми. Психолого-педагогічна наука приділяє велику увагу питанням соціального виховання, розвитку і корекції особистості дітей із психофізичними вадами з метою забезпечення їхньої оптимальної інтеграції в сучасні умови життєдіяльності (В. Бондар, Л. Вавіна, І. Дмитрієва, В. Засенко, А. Колупаєва, С. Коноплястая, Г. Мерсіянова, С. Миронова, В. Синьов, Т. Скрипник, В. Тарасун, Л. Фомічова, О. Хохліна, А. Шевцов, М. Шеремет, Д. Шульженко та ін.). У плані вирішення даної проблеми чимале значення набуває підготовка до майбутнього сімейного життя учнів старших класів спеціальної школи, зокрема учнів із вадами розумового розвитку.

Тривалий час проблема сімейного виховання учнів із психофізичними вадами

вченими докладно не розглядалась, і тільки з 90-х років ХХ ст. вчені почали проводити ґрунтовні дослідження (О. Денисова, М. Матвеева, С. Миронова, О. Моршиніна та ін.). Так, С. Мироновою та М. Матвеевою з метою статевого виховання і підготовки учнів допоміжної школи до сімейного життя була розроблена система педагогічних заходів для різної вікової категорії дітей [5, с. 159–166]. Н. Бастун і С. Лукомскою (2004 рік) була розроблена комплексна програма статевого виховання підлітків та молоді зі зниженим інтелектом, яка включала в себе цикл тренінгів та факультатив «Шлях до тебе» [6, с. 24–64].

Благополуччя сімейного життя залежить від багатьох факторів, тому при підготовці розумово відсталих учнів до сімейного

життя не можна обмежуватися тільки ставивим вихованням. Майбутнє сімейне життя багато в чому залежить від уявлень, які склалися у розумово відсталій людині про сім'ю в дитячі та юнацькі роки до моменту створення своєї власної сім'ї.

Проведений аналіз навчальних програм, виховних заходів та планів роботи практичних психологів та соціальних педагогів спеціальної школи показав, що в процесі сімейного виховання розумово відсталіх учнів недостатньо широко висвітлені такі аспекти, як загальносоціальний, етичний, психологічний, правовий, фізіолого-гігієнічний, педагогічний, естетичний і господарсько-економічний.

Ступінь розробленості проблеми. У сучасній загальній психології питання формування у дітей та підлітків установок і уявлень про сімейне життя розглядаються такими вченими, як: М. Вовчик-Блакитна, Т. Демидова, З. Кисарчук, В. Кравець, Є. Маценова, Н. Москвічева, В. Петренко, А. Пріхожан, Н. Толстих, А. Чернов, А. Шмельов, Т. Юфреєва та ін. У дефектології окремі питання проблеми підготовки до майбутнього сімейного життя розумово відсталіх учнів у контексті їхнього морального виховання розглядалися В. Бондарем, М. Буфетовим, О. Вержиховською, А. Висоцькою, В. Воронковою, І. Єременко, Н. Коломинським, В. Мачихіною, В. Синьовим, І. Тат'янчиковою, О. Хохліною; статевого – Н. Бастун, В. Левицьким, С. Лукомською, М. Матвеевою, С. Мироною; сімейного – Н. Галімовою, М. Гогіним, У. Мастюковою, Г. Шаумаровим та ін. Особливу увагу питанням вивчення уявлень про міжстатеві та сімейно-рольові відносини у розумово відсталіх підлітків приділяє у своїх доробках О. Денисова.

Мета статті. Дослідити особливості якості знань про сімейно-шлюбні відносини у розумово відсталіх підлітків.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою виявлення у розумово відсталіх підлітків якості знань про сім'ю й її функції та наявності уявлень про майбутнє сімейне життя нами було організовано дослідження, у якому брали участь 79 учнів 7-х класів спеціальних шкіл-інтернатів (із них 43 дівчини та 36 хлопців), 93 учня 9-х класів спеціалізованих шкіл-інтернатів (із них 51 дівчина та 42 хлопця) Донецької, Запорізької та Харківської областей.

По-перше, дослідження особливостей знань про сімейно-шлюбні відносини та уявлень про власну майбутню сім'ю в учнів 7-х та 9-х класів допоміжної школи передбачало вивчення розуміння підлітками поняття «сім'я». Науковці схильні вважати, що «сім'я – це суспільний механізм відтворення людини,

відносини між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, заснована на цих відносинах мала група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою» [7, с. 663–665].

Аналіз отриманих даних показав, що досягнення значення і змісту даного поняття у розумово відсталіх учнів як 7-х, так і 9-х класів характеризується конкретністю, одноманітністю та стислістю, що пояснюється, по-перше, порушеннями розумової діяльності, насамперед, недорозвитком операцій мислення. По-друге, складнощі із наданням ґрунтовного визначення поняття пояснюється низьким словниковим запасом підлітків із вадами розумового розвитку, адже розгорнуті висловлювання в їхньому активному словнику, як правило, відсутні. По-третє, в силу свого віку та відсутності великого життєвого досвіду розумово відсталі учні не можуть надати розширену характеристику поняттю «сім'я». І, по-четверте, важливою причиною, на нашу думку, є відсутність спеціальної методики з підготовки розумово відсталіх учнів до майбутнього сімейного життя.

Уявлення підлітків про цілі створення сім'ї впливають на фундаментальну основу майбутнього сімейного життя, від якої залежить якість сімейно-шлюбних відносин. Зокрема, А. Волкова зазначала, що найбільш значущі потреби людей, які задовольняються в процесі всього сімейного життя, відображаються в уявленнях про цілі шлюбу [1]. Проаналізувавши відповіді учнів допоміжної школи, ми виділили сім груп, в яких розкриваються основні цілі створення сім'ї: господарсько-побутові, матеріальні, духовні, репродуктивні, культурні, психологічні, інтимні.

Виходячи з отриманих даних, можна сказати, що розумово відсталі учні 7-х класів, як хлопці, так і дівчата, найбільшу перевагу надають репродуктивній (хлопці – 72,2%; дівчата – 83,7%) та духовній (хлопці – 63,8%; дівчата – 76,2%) цілям шлюбу. Це свідчить про те, що головна мета створення сім'ї, на думку учнів, – це продовження роду та можливість бути постійно з коханою людиною. Також привабливою метою шлюбу для хлопців (38,8%) і дівчат (39,5%) є матеріальний бік. Хлопці (11,1%) більше, ніж дівчата (4,6%), виділяють інтимні цілі. Учнями практично не виділяються такі цілі, як господарсько-побутові, культурні та психологічні.

Учні 9-х класів допоміжної школи вважають, що головні цілі створення сім'ї – це народження дітей, тобто репродуктивна ціль (хлопці – 85,7%; дівчата – 86,2%), і можливість кохати та бути коханими, тобто духовні цілі (хлопці – 76,1%; дівчата – 78,4%). Дівчата (45,4%) більше за хлопців (33,3%) надають перевагу матеріальним цілям, а хлоп-

ців (26,1%), у свою чергу, більше ніж дівчат (15,6%), приваблює інтимний бік шлюбу. Такі цілі, як господарсько-побутові, культурні та психологічні старшокласники не вважають важливими для створення сім'ї.

Отже, розумово відсталі учні як 7-х, так і 9-х класів мають уявлення про основні цілі шлюбу – це можливість кохати та народжувати дітей. Таким важливим цілям, як емоційна підтримка та піклування один про одного, наявність спільного житла та допомога один одному у веденні господарства, культурне збагачення та проведення всією сім'єю вільного часу, учні не надають належної уваги.

Уявлення підлітків про невід'ємні складові щасливого шлюбу також мають значну роль у формуванні в майбутньому щасливого та міцного союзу між подружжям. Тому наступне завдання полягало у виявленні уявлень про складові елементи щасливого сімейного життя в розумово відсталих учнів 7-х та 9-х класів.

Аналіз отриманих даних показав, що сформованість уявлень про складові елементи щасливого сімейного життя в розумово відсталих учнів 7-х класів характеризується низьким рівнем (хлопці – 52,7%; дівчата – 53,4%). Це свідчить про те, що учні не розуміють, що необхідно для щасливого існування сімейного союзу. Для учнів важливе лише задоволення особистих потреб. Пріоритетними складовими щасливого сімейного життя для респондентів є: наявність дітей у сім'ї, але так, щоб вони не заважали особистим справам; наявність великого грошового бюджету; наявність гарного одягу; наявність улюбленої роботи; наявність особистого простору, який дає можливість самостійно зустрічатися із своїми друзями, мати власні захоплення і т. п. Середній рівень сформованості уявлень про складові елементи щасливого сімейного життя характерний для 38,8% хлопців та 37,2% дівчат, до пріоритетних складових щасливого сімейного життя додалися також наявність кохання та можливість виховання дітей. Достатній рівень мають 8,3% хлопців та 9,3% дівчат, високий рівень відсутній.

У ході дослідження спостерігається позитивна вікова динаміка розвитку уявлень про складові елементи щасливого сімейного життя. Для учнів 9-х класів допоміжної школи характерні такі результати: низький рівень – 30,9% хлопців та 23,5% дівчат; середній рівень – 47,6% хлопців та 52,9% дівчат. У 21,4% хлопців та 13,6% дівчат – достатній рівень і у 3,9% дівчат – уявлення про невід'ємні складові щасливого шлюбу розвинені на високому рівні. На думку учнів, для того щоб в сім'ї панувало щастя, необхідно: не сваритися один з одним, завжди

бути разом, любити один одного, щоб всі члени родини були здорові, наявність подружньої вірності, грошей, будинку, побутової техніки та роботи.

Наступним завданням нашого дослідження було виявлення знань про найбільш значущі функції сім'ї, які пов'язані із задоволенням потреб сучасної родини. Отримані дані свідчать про те, що серед розумово відсталих учнів, як 7-х, так і 9-х класів, переважна більшість вважає найбільш значущими функціями сім'ї такі, як репродуктивна та виховна, тобто ті функції, які пов'язані із народженням дітей та їхнім вихованням. У порівнянні з дівчатами, хлопцям більше імпонує сексуальна функція. Господарсько-побутовій функції більшу перевагу надають дівчата, адже хлопці твердо впевнені, що подружжя обов'язково повинне заробляти гроші, а ось доглядати власне житло всі члени родини не повинні. Також дівчата більше за хлопців обирали такі функції сім'ї, як психотерапевтична, рекреативна та функція культурного спілкування, що свідчить про те, що дівчата, як майбутні берегині сімейного добробуту, вважають за необхідне організацію сімейного дозвілля, наявність власних сімейних традицій та наявність сімейної єдності та емоційної підтримки один одного. А хлопці, в свою чергу, надавали перевагу регулятивній функції, в суті якої закладено наявність лідера в сім'ї та дотримання всіма членами родини сімейних правил.

У цілому для більшої частини розумово відсталих хлопців (58,33%), які навчаються в 7-х класах, характерний низький рівень якості знань про найбільш значущі функції сім'ї, а для більшої частини дівчат (46,51%) – середній рівень. У 30,55% хлопців – середній рівень і у 39,53% дівчат – низький рівень якості знань функцій, які виконує сім'я. Значно менша кількість учнів 7-х класів допоміжної школи, як хлопців (11,11%), так і дівчат (13,95%), мають достатній рівень, а високий рівень якості знань про функції сім'ї взагалі відсутній.

Нами була зафіксована наявність позитивної вікової динаміки якості знань функцій сім'ї, а саме, в учнів 9-х класів у порівнянні з учнями 7-х класів допоміжної школи спостерігається певний зріст якості знань про функції, які виконує сім'я. У більшості учнів 9-х класів допоміжної школи (хлопці – 45,23%, дівчата – 47,05%) домінує середній рівень знань про найбільш значущі функції сім'ї. Іншим учням притаманний низький рівень (хлопці – 35,71%, дівчата – 27,45%) та достатній (хлопці – 21,42%, дівчата – 19,60%). Та на відміну від хлопців, у 5,88% дівчат виявлено високий рівень якості знань про функції сім'ї.

На сьогоднішній день досить розповсюдженою причиною дестабілізації сімейних стосунків виступає боротьба за лідерство між членами подружжя. З метою вивчення уявлень розумово відсталих підлітків про те, хто повинен бути лідером в сім'ї, ми запропонували їм таке питання: «Хто, на вашу думку, повинен бути головою сім'ї?».

Аналізуючи результати, можна сказати, що хлопці (7 кл. – 80,55%; 9 кл. – 71,42%) вважають, що відповідальність за всіх членів родини та за прийняття сімейних рішень повинні нести чоловіки. Дівчата (7 кл. – 41,86%; 9 кл. – 47,05%), у свою чергу, надають перевагу такому типу стосунків, як «біархат», тобто для них головне рівність та взаємність між подружжям. Стосовно лідируючої позиції жінки в сім'ї у відповідях хлопців і дівчат спостерігаються розбіжності: незначна кількість хлопців (7 кл. – 8,33%; 9 кл. – 4,76%) довіряє лідерство в сім'ї жінкам, серед дівчат більша кількість (7 кл. – 20,93%; 9 кл. – 33,33%) бачить жінку у якості сімейного лідера.

Е. Ейдемільером та В. Юстицьким була запропонована класифікація сфер лідерства подружжя в сім'ї, відповідно до якої виділяються чотири сфери лідерства: ділове, емоційне, культурне та педагогічне [8]. Дана класифікація була покладена в основу подальшого дослідження уявлень старшокласників про розподіл лідерства в майбутній сім'ї між подружжям.

На думку більшості розумово відсталих хлопців, як семикласників (63,88%), так і дев'ятикласників (54,76%), ділова сфера лідерства повинна у сім'ї здійснюватися чоловіком. Більшість учениць допоміжної школи (7 кл. – 46,51%; 9 кл. – 52,94%) покладають відповідальність за виконання даної сфери лідерства на обох членів подружжя.

Більшість учнів сьомих класів допоміжної школи (хлопці – 63,88%, дівчата – 58,13%) вважають, що головною в збереженні позитивного психологічного клімату в сім'ї є жінка. Учні дев'ятих класів наділяють відповідальністю за виконання емоційної сфери лідерства як обох членів подружжя (хлопці – 42,85%, дівчата – 56,86%), так і лише жінку (хлопці – 52,38%, дівчата – 37,25%).

Культурне лідерство, на думку більшості розумово відсталих учнів 7-х класів (хлопці – 58,33%, дівчата – 65,11%), притаманне жінкам. Учні дев'ятих класів (хлопці – 52,38%, дівчата – 68,62%) вважають, що відповідальність за культурний розвиток сім'ї та організацію дозвілля несуть і чоловік, і дружина разом. Більша частина хлопців і дівчат вважає, що чоловікам не притаманна самостійна реалізація емоційної та культурної сфер лідерства в сім'ї. Також на думку 52,77% хлопців та 65,11% дівчат, які навчаються в 7-х кла-

сах, та 57,14% хлопців та 70,58% дівчат, які навчаються в 9-х класах – вихованням дітей та турботою про них повинні займатися саме жінки.

Погляди розумово відсталих хлопців і дівчат найбільше розбігаються у питанні розподілу таких сфер лідерства, як ділове та емоційне. Виявлена відмінність у уявленнях про позиції сімейних лідерів у хлопців і дівчат може в майбутньому нашкодити побудові щасливих сімейних стосунків та призвести до непорозуміння у спілкуванні між чоловіком та жінкою.

Одним із болісних питань сучасної сім'ї є розподіл господарсько-побутових обов'язків між чоловіком та дружиною. На думку А. Курамшева, в основі проблеми лежить провідний лейтмотив небажання жінок погоджуватися з традиційною половою диференціацією та застарілими рольовими установками, підґрунтя яких полягає у домінуванні жінки в сфері господарства та побуту, виховання дітей, емоційно-моральної підтримки сімейного клімату [3, с.130–138]. Тому важливою складовою нашого дослідження було вивчення уявлень розумово відсталих хлопців і дівчат про розподіл господарських та батьківських обов'язків між подружжям у майбутній сім'ї.

Отримані дані результатів дослідження свідчать, що переважна більшість учнів 7-х класів допоміжної школи, як хлопців, так і дівчат, вважає, що в сім'ї більшу частину господарсько-побутових обов'язків повинна виконувати жінка, а саме: купувати продукти (хлопці – 72,22%; дівчата – 58,13%), готувати їжу (хлопці – 94,44%; дівчата – 90,69%), прати (хлопці – 97,22%; дівчата – 88,37%), виховувати дітей (хлопці – 80,55%; дівчата – 55,81%). Також думки хлопців і дівчат зійшлися на тому, що ремонтом житла повинен займатися лише чоловік (хлопці – 88,88%; дівчата – 95,34%), а організувати сімейне дозвілля подружжя повинно разом (хлопці – 58,33%; дівчата – 69,76%). Бачення того, хто повинен прибирати оселю, розділилось таким чином: хлопці (61,11%) вважають, що даний обов'язок належить жінці, дівчата (60,46%) ж схильні до того, щоб чоловік і дружина разом докладали зусилля до підтримання порядку в домі.

Хлопці і дівчата з вадами розумового розвитку, які навчаються в 9-х класах, вважають, що господарсько-побутові обов'язки в сім'ї повинні розподілятися наступним чином: до жіночих обов'язків входить готування їжі (хлопці – 95,23%; дівчата – 88,23%) та прання (хлопці – 95,23%; дівчата – 80,39%), чоловіки ж відповідальні за ремонтні роботи (хлопці – 92,85%; дівчата – 94,11%), а ось організувати сімейний відпочинок подружжя повинно спільно (хлопці – 61,90%; дівча-

та – 70,58%). Розбіжності в думках хлопців та дівчат спостерігаються у їхніх відповідях, які стосуються таких обов'язків: купівля продуктів, прибирання житла та заняття з дітьми – хлопці вважають, що краще з цим впраються жінки, дівчата ж вважають, що дані обов'язки повинні виконувати чоловік та дружина разом.

Таким чином, аналіз отриманих даних виявив наявність певного розходження в уявленнях розумово відсталих хлопців і дівчат про господарсько-побутові відносини між чоловіком та дружиною. Хлопці з вадами розумового розвитку прихильні до консервативної позиції з даної проблеми, на їхню думку більшу частину господарських та батьківських обов'язків повинна виконувати жінка. Більшість розумово відсталих дівчат дотримуються тієї позиції, що чоловік повинен допомагати дружині у веденні домашнього господарства та вихованні дітей.

У цілому більшість розумово відсталих хлопців і дівчат у найближчих планах на майбутнє не бачать створення власної сім'ї. Переважна частина хлопців із вадами розумового розвитку, а саме 61,11% – 7 кл. та 69,04% – 9 кл., схилиються до думки, що найбільш сприятливий вік для створення власної сім'ї – це 25–27 років; 25,0% – 7 кл. та 23,80% – 9 кл. допускають, що можуть укласти сімейні узи і до 25 років; 13,88% – 7 кл. та 7,14% – 9 кл. вважають, що замислюватись про створення сім'ї будуть ближче до 30 років. Думки розумово відсталих дівчат щодо запланованого віку для створення власної сім'ї розділилися наступним чином: 55,81% – 7 кл. та 41,17% – 9 кл. вважають найбільш оптимальним віком – вік до 24 років; 39,53% – 7 кл. та 49,01% – 9 кл. – 24–27 років; 4,65% – 7 кл. та 9,80% – 9 кл. – після 27 років. Таке бачення власного майбутнього у питанні створення сім'ї пов'язано у підлітків із вадами розумового розвитку з бажанням, у першу чергу, отримати освіту, працевлаштуватися та стати фінансово незалежними особистостями.

Позиція розумово відсталих підлітків стосовно їхнього бажання створювати в майбутньому власну сім'ю, в цілому, задовільна – більшість хлопців і дівчат бажає бути сімейними людьми (хлопці: 7 кл. – 88,88%, 9 кл. – 85,71%; дівчата: 7 кл. – 88,37%, 9 кл. – 84,31%). І лише незначна кількість підлітків із вадами розумового розвитку не має такого бажання і бачить себе у майбутньому однаками (хлопці: 7 кл. – 11,11%, 9 кл. – 14,28%; дівчата: 7 кл. – 11,62%, 9 кл. – 15,68%). Відсутність бажання створювати власну сім'ю спостерігається у тих розумово відсталих хлопців і дівчат, у яких батьківські сім'ї характеризуються як неблагополучні, і вони не

мають прикладу гармонійних сімейних стосунків. У їхній уяві сімейне життя пов'язане лише зі сварками, агресією та фізичними розправами.

Висновки. Яким буде сімейне життя в майбутньому, в багатьох випадках залежить від уявлень, які сформувалися у розумово відсталої людини про сім'ю в її дитячі і юнацькі роки до моменту створення своєї власної сім'ї. Молодих людей неможливо вважати підготовленими до шлюбу, якщо в них недостатньо сформовані чіткі уявлення про те, для чого вони одружуються, чого чекають від майбутньої сім'ї, які сімейні відносини хотіли б побудувати, які обов'язки покладає на них шлюб. Розумово відсталі підлітки мають потребу в розширенні знань про сім'ю, про її функції, про роль чоловіка та дружини в ній, про особливості взаємодії між членами родини, про особливості побудови спільного господарства та ін.

Отже, велика відповідальність у підготовці майбутнього сім'янина, у розширенні знань дітей та підлітків із вадами розумового розвитку про сім'ю та формуванні їхніх уявлень про власну майбутню сім'ю покладається саме на спеціальну школу. Сьогодні набуває актуальності потреба створення цілісної системи сімейного виховання, яка повинна будуватися на основі комплексної взаємодії батьків і фахівців спеціальних освітніх установ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волкова А.Н. Социально-психологические факторы супружеской совместимости / А.Н Волкова: автореф. дис. канд. психол. наук. – Л., 1979. – 18 с.
2. Иваницкий А.И. Некоторые аспекты социализации выпускников специальных школ Молдавской ССР / А.И Иваницкий // Дефектология. – М., 1986. – № 4. – 237 с.
3. Курамшев А.В. К трансформации семейных ролей в современном российском обществе / А.В. Курамшев // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия «Социальные науки». – Выпуск 1 (2). – Н. Новгород: Изд-во ННГУ, 2002. – 256 с.
4. Мастюкова Е.М. Семейное воспитание детей с отклонениями в развитии / Е.М. Мастюкова. – М.: ВЛАДОС, 2004. – 349 с.
5. Миронова С.П. Олігофренопедагогіка. Компактний навчальний курс: навчальний посібник / С.П. Миронова. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет: редакційно-видавничий відділ, 2008. – С. 159–166.
6. Сексуальне виховання підлітків та молоді зі знизеним інтелектом / Н. Бастун, С. Лукомська. – К.: Держсоцслужба, 2007. – 80 с.
7. Энциклопедический социологический словарь / Общ. ред. Г.В. Осипова. – М.: ИСПИ РАН, 1995. – 789 с.
8. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Семейная психотерапия / Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкий. – Л.: Медицина, 1990. – 192 с.